

УДК 101.1.001.76 (075.8)

Гейко С.М. – канд. філос. наук
Національний університет біоресурсів і природокористування України
(Київ)

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ ТА НАУКИ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

У статті висвітлюється процес формування соціології знання – концепції, яка досліджує соціальну зумовленість знання, по-новому інтерпретує знання, завдяки розширенню суб'єкта аж до суспільства в цілому. В ХХ столітті набуває стрімкого розвитку соціологія науки – галузь соціологічних досліджень, яка розглядає науку як соціальний інститут.

Ключові слова: наука, соціологія, соціологія знання, соціологія науки, наукова спільнота.

С.Н. Гейко. Социология знания и науки в контексте философии науки. В статье освещается процесс формирования социологии знания – концепции, которая исследует социальную обусловленность знания, по-новому интерпретирует знание, благодаря расширению субъекта вплоть до общества в целом. В ХХ веке приобретает стремительное развитие социология науки – отрасль социологических исследований, которая рассматривает науку как социальный институт.

Ключевые слова: наука, социология, социология знания, социология науки, научное сообщество.

S. Geiko. Sociology of knowledge and science. The process of formation of sociology of knowledge as the concept which researches the social dependence of knowledge and makes new interpretation of knowledge due to extension of subject up to society as whole is highlighted at the article. The sociology of science as new branch of sociological researches reviewing science as social institute starts high speed development in XX century.

Keywords: science, sociology, sociology of knowledge, sociology of science, scientific community.

Наука виникає, існує та набуває свого розвитку в суспільстві. Тому наука постає одним із важливих соціальних інститутів. Способи соціальної організації та взаємовідносини вчених протягом історії науки змінювались у відповідності з особливостями її розвитку, статусу в житті суспільства та з розвитком самого суспільства в цілому. За час свого існування наука зазнала величезних змін: від діяльності десятків давньогрецьких учених, які збиралися у філософські школи, займалися дослідженням за своїм власним бажанням, аж до сучасної понад п'ятимільйонної міжнародної наукової спільноти, професійно об'єднаної, що організовує свою діяльність в дослідних групах, лабораторіях, інститутах як на національному, так і на міжнародному рівні. Сьогодні наука являє собою потужну галузь з вироблення знань з величезною матеріальною базою, з розвинутою системою комунікацій. Все це дозволяє вважати науку особливим соціальним інститутом.

Успіхи науки та техніки, розвиток наукових досліджень як самостійної, загальновизнаної форми діяльності, формування наукових дисциплін природничо-наукового й гуманітарного циклів, поява соціальних дисциплін, орієнтованих на емпіричне вивчення суспільства, а також поява прикладної науки – все це спричинило справжню віру в науково-технічний і соціальний прогрес. Саме тому на початку ХХ ст. сформувалась соціологія знання – концепція, яка досліджує соціальну зумовленість знання, вплив суспільного буття на суспільну свідомість, по-новому інтерпретує знання, завдяки розширенню суб'єкта аж до суспільства в цілому.

Для Європи період з кінця ХІХ – початку ХХ ст. – це час промислового та економічного розвитку з великими соціально-політичними перетвореннями. Наука стала символом раціональності сучасного суспільства, відбувалося виправдання та посилення наукового знання як авторитету суспільного життя й подальшого прогресу. У цих умовах спроба критичного усвідомлення суспільних ідеалів, самого напрямку соціального розвитку була здійснена одним із родоначальників сучасної соціології Емілем Дюркгеймом. У головній праці «Елементарні форми релігійного життя» (1912 р.) він виклав соціологічну теорію знання в якій йдеться про те, як індивід засвоює соціальну систему уявлень і класифікацій (остання, в свою чергу, з'ясує, що є правильним, а що – ні, що є істинним і не істинним). На думку соціолога, така система уявлень не лише складає когнітивний фундамент, але має моральне й символічне призначення.

Символічне уявлення суспільства про себе виражає потреби людини. Для Е. Дюркгейма солідарність була ядром соціального життя і тому вияви морального й соціального авторитету мають центральне значення в його теорії. Коли процес формування соціального індивіда завершений, ця система приймає зовнішній, об'єктивний характер для нього, стає авторитетом, що символізує «святе» в суспільстві на відміну від світського. Головне, що й індивід, і соціальна дійсність створюються цією системою класифікації. Таким чином, індивід від народження змушений засвоювати суспільне пізнання для

усвідомлення себе людиною суспільства та своє соціальне оточення. З цього виходить, що не ми самостійно думаємо про суспільство та його соціальне життя, але воно виражає себе через нас.

Соціологічна теорія знання Е. Дюркгейма розглядалася паралельно з проблемою соціального порядку. Автор розвивав свої думки на прикладах «примітивних суспільств». Релігія перекладає ідеальні сутності (ідеї людини, природи, суспільства) на зрозумілу мову, яка за своєю природою не відрізняється від наукової. Обидві намагаються зв'язати речі, класифікувати й систематизувати їх. Щоправда, наука розвиває їх для власного користування, очищує їх від випадкових елементів та взагалі в усій своїй діяльності зберігає критичний дух, чого не робить релігія, яка не є раціональним феноменом. Наука оточує себе застережними заходами для «запобігання поспішних висновків і упереджень», відсторонює пристрасті, забобони та усілякі суб'єктивні впливи. Цілком природно, що релігійне мислення поступається науковому. Так Е. Дюркгейм доводить існування наступності між первинними (релігійними) формулюваннями абстрактного мислення й складним (сучасним) абстрактним мисленням, тобто знання у формі різноманітних класифікаційних систем, мисленевих структур, метафоричних роздумів і навіть науки.

Наступний крок у розвитку соціології знання (20-х рр. XX ст.) був зроблений німецькими мислителями: філософом Максом Шелером і соціологом Карлом Маннгеймом. М. Шелер вбачав у соціології знання інструмент для вирішення в німецькій Веймарській республіці (1918 – 1933 рр.) ідеологічних конфліктів шляхом пояснення політикам обмеженості різних ідеологій. Релятивізм соціології знання М. Шелер розглядає як засіб (матеріал) пояснення. За своєю вихідною недосконалістю цей матеріал дає можливість аналітику зберегти контакт з емпіричним світом роз'єднаних ідеологій та політиків. Тому прояви недосконалого світу слід піддавати критичному аналізу з метою знайти вічне, абсолютне та непідвладне соціальним факторам, тобто світ істини, котрий лежить поза радіусом дії емпіричних досліджень.

Аргументація філософа будувалася на розрізненні «реального фактору» та «ідеального фактору». При цьому «реальний фактор» визначає життєві обставини, які пізніше спричиняють «ідеальний фактор», не впливаючи на зміст мислення та знання. Таким чином, до форм знання належать історичні та соціальні умови, за яких визначається розвиток мислення. Водночас зміст знання («ідеальний фактор») не стає предметом соціологічного аналізу, а виступає своєрідним мірилом, за допомогою якого порівнюються викривлені за певних обставин ідеї та політичні програми. М. Шелер визначає також «відносно природну картину світу». За його словами, вона є способом, завдяки якому індивід сприймає світ навколо себе.

Хоча для окремої людини цей спосіб здається природним і з'ясованим, насправді знання, що є необхідними людині для усвідомленого сприйняття оточуючого світу, постають співвідносними до її суспільного статусу та посади. Тому існують різні світоглядні картини, наприклад, філософська, культурна, юридична тощо. Філософ доходить висновку: правляча еліта (стара аристократія) повинна виробити перспективу, яка б інтегрувала ці різні картини для подальшого досягнення істини. Ось тоді стане можливим, на думку Шелера, по-новому побудувати стабільне, інтегроване суспільство та позбавитися соціальних негараздів післявоєнного часу.

Ці консервативно-утопічні ідеї М. Шелера мали своє значення у подальшому розвитку соціології знання: вони слугували перехідною точкою від соціальної філософії безпосередньо до соціологічного дослідження знання. Цей крок зробив К. Маннгейм, який вважається основною фігурою німецької соціології знання. У відомій книзі «Ідеологія й утопія» (1929) з позицій марксизму він намагається вирішити низку проблем, серед яких: у чому предмет соціології знання, якщо одержуване наукою знання є об'єктивним та істинним; як слід поведистись з висунутим марксизмом поняттям ідеології тощо.

К. Маннгейм робить рішучий вибір на користь соціології, залишаючи за межами аналізу всю проблематику, пов'язану з об'єктивністю наукового знання та ідеалом істинності. Відповідно, об'єктом соціології знання у нього виступає не наукове знання, а ідеологія, набагато ширша і менш структурована сукупність вірувань, ідеалів, релігійних і культурних знань. У своєму аналізі поняття ідеології німецький мислитель застосовує розрізнення на часткову і тотальну ідеологію. Часткова ідеологія співвідноситься з індивідом або групою й діє на психологічному рівні (таким типом ідеології користується людина у випадках, коли, наприклад, ставляться під сумнів аргументи соціальної групи, що не збігається у думках з іншими). Вона постає більш або менш свідомим перекручуванням людиною або соціальною групою певних уявлень з метою дотриматися власних інтересів. Тотальна ідеологія, навпаки, завжди надіндивідуальна, співвідносна з ідеологією історичної епохи або розумовою структурою великої соціальної спільноти у певний період. Тотальна ідеологія – це картина світу, позначена специфічним історичним і соціальним контекстом. Для соціології знання важлива цілісна ідеологія, що знаходиться під впливом загальних соціоісторичних умов.

Німецький соціолог долає обмеженість марксистського підходу до проблеми та переходить від теорії ідеології до соціології знання. Намагаючись вирішити теоретичну проблему знання (проблему релятивізму знання), він виокремлює інтелектуалів (а тим самим і самих дослідників) як соціальну групу,

Розділ другий. Філософська антропология і культура

яка відрізняється від інших своїм особливим місцем в історії та особливим ставленням до неї. Розбіжність інтересів різних соціальних груп, що обумовлено різним позиціонуванням в історичному і соціальному контексті, визначають їх ставлення до формалізованого знання і його змісту. Німецький соціолог вважає, що істинно інтегруючи перспективу можна виробити лише засновуючись частково на розумінні та збереженні культурного світу минулої історії, частково на такій позиції в сучасному суспільстві, яка дозволяє глибоко збагнути динаміку, базуючись на «відносно безкласовому» і не дуже фіксованому соціальному існуванні. Ті, хто займає таке положення – це «інтелектуали, що вільно ширяють». Вони складають неоднорідну комплексну групу, яка, завдяки набутій освіті, має здатність синтезувати й критикувати всі інші класові інтереси. Тому позиція інтелектуалів виявляється вищою від інших точок зору, вони можуть порівнювати їх одну з іншою і виокремлювати все цінне у кожній із них, при цьому їм не доводиться виробляти ставлення до формалізованих знань, а тим більш, до специфічних класових уподобань інших. Це однаково стосується природничо-наукового й математично-логічного знання, зміст якого виключається з пізнавально-соціологічного аналізу, оскільки воно непідвладне соціальним інтересам.

Пошуки об'єкту соціології знання, відносно якого було можливе одночасно теоретичне та емпіричне дослідження з аналізом результатів, призвели до відходу соціології знання на другий план. Зароджується та набуває стрімкого розвитку соціологія науки – галузь досліджень, яка розглядає науку як соціальний інститут. Предметом її дослідження стають внутрішні відносини, що забезпечують функціонування та розвиток науки, а також взаємовідносини науки з іншими інститутами сучасного суспільства.

На межі XIX-XX ст. наука ще не стала соціальною проблемою, тому не перетворилася на стійкий предмет вивчення. До Першої світової війни (1914–1919 рр.) наука виступала скарбницею знань для технічного прогресу, а соціологія знання цього періоду займалась, перш за все, розглядом ролі та характером впливу наукового знання на духовну сферу діяльності суспільства (ідеологію, політику тощо). В XX ст. наука перетворюється на один із найважливіших інститутів сучасного суспільства, саме тому її соціально-економічні характеристики, місце серед інших соціальних інститутів й форми зв'язку з ними потребували негайного вивчення та визначення.

Формування соціології науки як самостійної галузі знання пов'язується з творчістю видатного соціолога XX ст. Роберта Кінга Мертон. Його звернення до соціології науки було викликано потребою критичного аналізу існуючих концепцій соціології знання, визначенням її принципової неспроможності суттєво просуватися у вивченні науки та наукового знання. Це вимагало зміни об'єкту дослідження, а також чіткої характеристики дослідницького кола проблем. Тому Р. Мертон сформулював три загальні вимоги до цієї спеціальної галузі соціології.

1. Соціологія науки як галузь соціології повинна докласти свій внесок у розвиток соціологічного знання в цілому.

2. Соціологія науки повинна мати свій предмет, спеціальну понятійну базу, а також свої методи дослідження.

3. Соціологія науки, якщо претендує на універсальність своїх понять та методів, повинна здійснювати дослідження за допомогою своїх власних уявлень та засобів.

Таке чітке формулювання характеристик нової сфери соціологічного дослідження, однак, не передбачало відмови від вже напрацьованого в історії науки та суспільства. Навпаки, Р. Мертон, добре знайомий з історією науки, прагнув визначити своє ставлення до її найважливіших проблем, не ухиляючись від обговорення, але в необхідних випадках інтерпретуючи їх в термінах нової соціологічної дисципліни. Р. Мертон вважають засновником «інституціональної» соціології науки, оскільки наука для нього виключно соціальний інститут зі своєю системою відносин, цінностей та норм поведінки. Для утвердження специфіки соціології науки украй важливо було показати типологічні відмінності цього інституту в сучасній соціальній системі. На прикладі внутрішнього типу інституціональної організації науки – «спільноти», відомий соціолог виділяє такі головні організаційні характеристики науки як звернення до уявлень про спільну мету, стійкі традиції, авторитет і самоорганізацію. Тоді як у її арсеналі відсутні механізми влади, прямого примусу та фіксованого членства. Далі необхідно було показати, яким чином наукова спільнота може гарантувати цілісність науки як сфери діяльності та її ефективне функціонування, незважаючи на розосередження вчених у просторі та різне суспільне, культурне, організаційне оточення, в якому вони працюють. Так Р. Мертон розробляє схему соціології науки, що включає загальну мету, інтенсивну діяльність для її досягнення, систему заохочень та норм поведінки. Ці компоненти повинні об'єднати усіх науковців.

Цілісність спільноти повинна підтримуватись загальною метою – постійним зростанням засвідченого наукового знання (тобто визнаного як такого науковою спільнотою на сьогодні). І якщо з прогресом науки уявлення про наукове знання зазнають змін, для його засвідчення спільнота буде використовувати вже інші критерії оцінювання.

Наступним компонентом мертонівської схеми постає інтенсивна діяльністю кожного учасника з її досягнення. У відповідності з вищезазначеним розумінням загальної мети спільноти інтерпретується й уявлення про індивідуальний внесок кожного учасника. Визнанням винагороджується не лише квант нового знання (ідея, теорія, гіпотеза, спостереження або формула), а, перш за все, внесок у загальну справу, який допомагає всій спільноті просуватися до загальної мети. У зв'язку з цим нове знання отримує статус внеску, а автор – пріоритет лише тоді, коли буде доведений результат до всіх учасників стандартними для спільноти інформаційними каналами. Результат, засвідчений редколегією та опублікований у дисциплінарному часописі, визнається подією, яка певним чином закриває досліджувану проблему на даний момент. Цей результат входить у дисциплінарне знання: його можна обговорювати чи спростовувати, але ним не можна нехтувати. Таким чином, внеском у дисциплінарне знання є або переведення до розряду вирішених – нової проблеми, або спростування чи коректування вирішеної проблеми.

Р. Мертон також наголошує про важливість системи заохочень вчених, яку треба виписати зрозуміло та прозоро. Оскільки діяльність реалізується в конкретному середовищі, норми та правила, що гарантують чесну конкуренцію, також повинні бути простими та зрозумілими для всіх учасників. Тому соціолог сформулював імперативи наукового етосу, які повинні забезпечити нормативну складову наукової спільноти (про них йтиме мова далі).

Така внутрішня соціальна система повинна бути стійкою для того, щоб діяльність учасників не зазнавала суттєвих викривлень під впливом місцевих умов: культурних традицій і законів країни, конкретних організаційних форм на місцях роботи учасників, ідеологічних та політичних розбіжностей. Нарешті, система повинна бути раціональною, прозорою та компактною, виключаючи багатозначність інтерпретацій, для забезпечення її успішного розгортання. Схема соціології науки, яку побудував Р. Мертон, витримала випробування часом, стала основою подальших досліджень, значна частина яких проходила вже на матеріалі соціальної системи науки як професії.

Література:

1. Американская социологическая мысль : тексты / Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц ; [пер. с англ.]. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 560 с.
2. Лебедев С. А. Современная философия науки: основные направления, концепции, категории / С. А. Лебедев. – М. : Академический проект, 2007. – 720 с.
3. Научная деятельность : структура и институты : сб. переводов с англ. и нем. / [сост. и ред. Э. М. Мирский ; науч. ред. Б. Г. Юдин]. – М. : Прогресс, 1980. – 406 с.
4. Оноприенко В. И. Поколения в науке : взгляд социолога / В. И. Оноприенко // Социологические исследования. – 2007. – № 4. – С. 75 – 85.
5. Социальная динамика современной науки / [отв. ред. В. Ж. Келле]. – М. : Наука, 1995. – 319 с.